

אי־שוויון דיגיטלי: האתגרים העומדים בפני סטודנטיות בדואיות במרחב המקוון

האמה אבו־קשק וליאור סולומוביץ*

תקציר

יחידים וקבוצות מרקע סוציו־אקונומי מוחלש מתמודדים עם אי־שוויון דיגיטלי. בארץ, אחת הקבוצות הבולטות בהקשר זה היא החברה הבדואית בנגב: מיעוט אתני מוחלש, מסורתי ושמרני, הנאבק עם שינויים חברתיים וטכנולוגיים הנוגעים לשילוב הטכנולוגיה בחיי היום־יום. המחקר הנוכחי נועד לחקור את החסמים והאתגרים העומדים בפני סטודנטיות בדואיות במרחב הדיגיטלי, ומתמקד באי־שוויון דיגיטלי משני היבטים: פער דיגיטלי בגישה הפיזית (ADD) ופער דיגיטלי חברתי (SDD). הפער הפיזי מדגיש חוסר בנגישות טכנולוגית, ומתייחס לזמינותן של תשתיות במקום המגורים ולבעלות על אמצעי קצה המאפשרים חיבור לרשת ושימוש בה. לעומת זאת, הפער החברתי הוא תוצר של הבדלים המבוססים על תפיסה, תרבות ויחסים בין־אישיים, אשר משפיעים על השימוש בטכנולוגיה; בהקשר זה התבססנו על התאוריה החברתית־קוגניטיבית.

המחקר הנוכחי משלב גישה כמותית ואיכותנית. הממצאים הכמותיים נאספו באמצעות שאלון אנונימי מקוון, שאותו מילאו 203 סטודנטיות בדואיות. החלק האיכותני כלל ראיונות מובנים למחצה עם 20 סטודנטיות. ממצאי המחקר מעידים על אי־שוויון בנגישות לרשת ובבעלות על טכנולוגיה. כמו כן, הממצאים מצביעים על חששותיהן של הסטודנטיות משימוש באינטרנט וברשתות חברתיות בשל גורמים סביבתיים (חברתיים, משפחתיים וממסדיים).

מבוא

המחקר הנוכחי מתמקד בסטודנטיות בדואיות - נשים צעירות המשתייכות לאחת הקבוצות המוחלשות ביותר במדינה, אשר נמצאת בשוליים החברתיים, הכלכליים

* ד"ר האמה אבו־קשק, המכללה האקדמית ספיר (abukis-h@mail.sapir.ac.il).
ד"ר ליאור סולומוביץ, המכללה האקדמית ספיר (solomovi@gmail.com).

והגיאוגרפיים של ישראל. הסטודנטיות הבדואיות מושפעות בצורה ניכרת מהאישוויון החברתי, הכלכלי והגיאוגרפי שאוכלוסייה זו חווה. כמו כן, נשים בדואיות בכלל נתונות למגבלות חברתיות ומסורתיות הנובעות מהמבנה הפטריארכלי של החברה הבדואית, המורכבת משבטים, חמולות ומשפחות מורחבות. מעמד האישה נמוך מזה של הגבר הן במישור הפרטי והן במישור הציבורי (Refaeli et al., 2018). מלבד הקשיים על רקע מגדרי, הן נתקלות בקושי הנובע מהשתייכותן הלאומית למיעוט הערבי-פלסטיני בישראל. קשיים אלו מעמידים בפני הנשים חסמים רבים, המשתקפים בכל תחומי חייהן. במחקר זה נתייחס לאישוויון הדיגיטלי.

למושג "אישוויון דיגיטלי" יש הגדרות רבות והוא מעורר מחלוקות; ההגדרה הנפוצה ביותר מדגישה את ההבחנה בין אנשים בעלי גישה לסמ"ת (טכנולוגיות מידע ותקשורת; ICT) לבין אנשים החסרים אותה. בשנים הראשונות של השיח בנושא זה הושם דגש על המונח "גישה", ואילו בשלב מאוחר יותר הודגש דווקא המונח "שימוש" (van Dijk, 2020).

אישוויון דיגיטלי הוא תופעה מורכבת, שנחקרה לרוב מנקודת מבט חברתית-כלכלית. מחקרים רבים בדקו גורמים שונים העשויים להסביר הבדלים בנגישות, כגון מעמד סוציו-אקונומי, רמת השכלה, מגדר, גזע ומוצא אתני (Nguyen et al., 2021; Robinson et al., 2015). אולם, מחקרים אלה מתמקדים בשכבה אחת בלבד של האישוויון הדיגיטלי. בחינה של גורמים פסיכולוגיים, חברתיים ותרבותיים עשויה גם היא לתרום להבנתו ולחשוף שכבות נוספות שלו. במחקר הנוכחי נתייחס לאישוויון דיגיטלי משני היבטים: פער דיגיטלי בגישה הפיזית (Access Digital Divide, ADD) ופער דיגיטלי חברתי (Social Digital Divide, SDD).

הפער בגישה הפיזית מתייחס לנגישות טכנולוגית, כלומר לזמינותן של תשתיות (חשמל ואינטרנט) במקום המגורים ולבעלות על אמצעי קצה המאפשרים חיבור לרשת ושימוש בה (מחשב, טאבלט או טלפון חכם). לעומת זאת, הפער הדיגיטלי החברתי הוא תוצר של הבדלים המבוססים על תפיסה, תרבות ויחסים בין-אישיים, שמשפיעים על חדירת המחשב והאינטרנט לקהילה (Partridge, 2004).

במחקר זה אנו בודקים את האישוויון הדיגיטלי באמצעות בחינה של הגורמים הסוציו-אקונומיים, הפסיכו-חברתיים והתרבותיים המונעים מסטודנטיות גישה לטכנולוגיה ולאינטרנט ושימוש מיטבי ויעיל בהם. מחקרנו תורם להבנת האישוויון הדיגיטלי בקרב סטודנטיות בדואיות בכך שהוא חושף ומנתח את הגורמים המורכבים והמגוונים המשפיעים על ההדרה הדיגיטלית שלהן. האישוויון הדיגיטלי, מעבר להיבטים הטכניים של גישה לאינטרנט ומחשבים, כולל גם גורמים פסיכו-חברתיים,

תרבותיים, פוליטיים וגיאוגרפיים, המשפיעים על היכולת להשתמש בטכנולוגיה ביעילות.

המחקר מדגיש כי האי-שוויון הדיגיטלי שממנו סובלות הסטודנטיות הבדואיות הוא תוצאה של שילוב בין גורמים שונים, המציבים אותן בעמדת חסר בסיסית. הבנה זו תאפשר לגורמים שונים, כגון קובעי מדיניות, לפתח תוכניות ופתרונות ממוקדים, שמטרתם לצמצם את הפער ולהקל על השתלבותן של סטודנטיות אלו במרחב הדיגיטלי.

בנוסף לכך, המחקר מוסיף ידע חשוב לשיח האקדמי והציבורי על אי-שוויון דיגיטלי, שכן הוא מספק עדויות אמפיריות וממצאים שחושפים את המורכבות של הנושא. בכך הוא מאפשר לתכנן התערבויות מדיניות וחינוכיות מבוססות ידע, לשם התמודדות עם האתגרים השונים והייחודיים שיוצרת ההדרה הדיגיטלית.

באמצעות הבנת הגורמים המשפיעים על האי-שוויון הדיגיטלי, המחקר הנוכחי תורם להעלאת המודעות לצורך בקידום שוויון דיגיטלי בקרב אוכלוסיות מוחלשות. הוא גם כולל המלצות ליצירת שינוי ממשי, שיתרום להכלה חברתית של סטודנטיות בדואיות בפרט ושל החברה הבדואית בכלל.

סקירת ספרות

החברה הבדואית בנגב

החברה הבדואית בנגב היא חברה מוסלמית מסורתית, קולקטיבית ביסודה, וחלק בלתי נפרד מהחברה הערבית במדינה. הנורמות השבטיות קובעות היבטים רבים הקשורים באורח החיים של חברה זו כיום. בעשורים האחרונים גבר כוחה של הדת במידה רבה ביחס לנורמות אלה, ולצד זאת התעצמה גם השפעת המדינה, המאתגרת את כללי השבטיות ובמידה מסוימת גם את ההיבט הדתי (יהל ואבר'עג'אג, 2021).

האוכלוסייה הבדואית מונה כ־270 אלף איש, שהם כ־3.5% מכלל אוכלוסיית המדינה, כ־14% מהחברה הערבית בישראל וכמעט 30% מאוכלוסיית הנגב. מרבית האזרחים הבדואים בנגב מתגוררים בשבעה יישובים עיקריים: רהט, תל שבע, חורה, שגב שלום, לקיה, ערערה בנגב וכסייפה, ובתחומיהן של שתי מועצות אזוריות: נווה מדבר ואל-קסום. כ־120 אלף מהם מתגוררים ביישובים שלא הוכרו בידי המדינה (Abu-Kaf et al., 2019). הסיבה לאי-ההכרה מצד המדינה היא סכסוך ארוך שנים בין התושבים הבדואים לשלטונות: הבדואים רואים עצמם כבעלי זכויות הקניין בקרקעות

שעליהן חיו במשך מאות שנים, עוד בטרם קמה מדינת ישראל. המדינה, לעומת זאת, גורסת כי רובם המוחלט של הבדואים מעולם לא החזיקו בזכויות קנייניות כלשהן על אדמות אלו, ולכן אינם יכולים לטעון לבעלות עליהן (טמיר וגונטובניק, 2017). לפיכך היא מסרבת להכיר בחלק מהיישובים הבדואיים, ומונעת מתושביהם גישה לתשתיות בסיסיות - חשמל, מים, ביוב, טלפון קווי או סלולרי וחיבור לאינטרנט.

כל היישובים הבדואיים נמצאים באשכול החברתי-כלכלי הנמוך ביותר, ורבים מתושביהם סובלים מקשיים כלכליים הקשורים לשיעורי תעסוקה נמוכים ושכר ממוצע נמוך בהשוואה לאוכלוסייה הכללית בישראל (אבו סעד וחאג'י-יחיא, 2021; יהל ואברעג'אג', 2021). יש לציין כי בין דצמבר 2019 לאפריל 2020 חל זינוק בשיעורי האבטלה. ניתן לשער שההסבר העיקרי לכך הוא פרוץ מגפת הקורונה במרץ 2020, שהשפיע על שיעורי האבטלה בכלל החברה (אלמסי ורוייסבלאי, 2020).

למערכת החינוך ביישובים הבדואיים חולשות רבות, המשפיעות השפעה ניכרת על שיעור הבוגרים שיוכלו להתקבל בהמשך למוסדות ההשכלה הגבוהה, ובפרט למוסדות ותחומי דעת הדורשים עמידה בתנאי סף גבוהים. אחוז הנשירה ממערכת החינוך גבוה מאוד בקרב הבנים, כאשר עיקר הנשירה מתרחשת במעבר מכיתה ח' ל-ט' (לוי וכאהן סטרצ'ינסקי, 2018). לטענת סולומוביץ ואח' (2024), כדי לשפר את מערכת החינוך עבור האוכלוסייה הבדואית יש לטפל בדחפיות בשלושה נושאים: אספקה של מבנים וציוד חינוכי, הגדלת מספר המורים שהם בעלי הכשרה מתאימה, וחיזוק הקשר בין בתי הספר להורים ולקהילה.

המחקר הנוכחי מתמקד בסטודנטיות בדואיות, המגיעות מרקע מוחלש ומתמודדות עם חסמים רבים, הן טכנולוגיים והן חברתיים. בסעיף הבא נרחיב על אודות הנשים הבדואיות.

הנשים בחברה הבדואית

המבנה החברתי של החברה הבדואית מבוסס על השתייכות לשבט, המורכב מכמה חמולות ומשפחות גרעיניות המתגוררות בסמיכות, כאשר הזהות הקולקטיבית מקבלת עדיפות על פני הזהות האינדיווידואלית והביטוי האינדיווידואלי. נשים רווקות כפופות לאביהן ולאחיהן, ולאחר הנישואים לבן זוגן. התמורות בתפקידה של האישה בחברה הכללית מעוררות קונפליקטים משפחתיים, הנובעים מציפיות המשפחה והקהילה שהאישה תעמיד בראש מעיניה את מילוי תפקידה המסורתיים ואת מחויבותה כלפי המשפחה והסביבה (Abu-Rabia-Queder & Karplus, 2012). בניסיון לפתור קונפליקט זה מתנהל משא ומתן מתמשך בין החברה, המגדירה את הגבולות שבתוכם

אמורות הנשים לפעול, ובין הנשים השואפות להתקדם ולהתפתח מבחינת השכלה ומעמד חברתי. במשא ומתן זה, הנשים מנסות לפעול על פי קודים מסורתיים כדי "להרוויח" את אהדת הבעל והמשפחה וכך לזכות במידה מסוימת של עצמאות (Meir & Gekker, 2011).

בחברה הבדואית, תחומי השכלה ותעסוקה מסוימים נתפסים כלגיטימיים עבור נשים: חינוך, טיפול בילדים או בזקנים ומשק בית. על פי ממצאי המחקר, 65% מהנשים דיווחו שמשפחותיהן רוצות שהן יעסקו רק במקצועות מקובלים בחברה הבדואית, כיוון שמקצועות אלה מאפשרים להן לעבוד בקרבת הבית ובשעות נוחות, וכך לטפל בילדיהן ובמשק הבית שלהן. כמו כן, נמצא קשר חזק בין השכלה לתעסוקה, במיוחד בקרב נשים. יציאה לעבודה של נשים בחברה הבדואית נחשבת מוצדקת יותר אם הן משכילות. לצד זאת, אם בעבר נשים בדואיות עבדו בתחומים מסורתיים, כמו חקלאות, היום נפתחו בפניהן אפשרויות של תעסוקה מודרנית בתחומים כמו חינוך ומקצועות טיפוליים (תירוש ואח', 2023).

שינויים בשיעורי ההשכלה הגבוהה בקרב נשים בדואיות אמורים להוות גורם לשינוי ביחסי הכוחות החברתיים, כי בעוד נשים רוכשות השכלה ופונות לתעסוקה מודרנית, גברים בדואים צעירים עוסקים במקצועות חופשיים שלא דורשים השכלה. אם כן, ההשתלבות בהשכלה הגבוהה מקנה לנשים הבדואיות הזדמנות לשנות את מעמדן, להתקדם בתוך המערכת החברתית ולשנות את המבנה המסורתי של המשפחה והחברה שלהן (Ben-Asher et al., 2022) - כל זאת בזכות הרצון בעצמאות כלכלית ובמעמד שווה לזה של הגברים הבדואים. שינוי זה נובע מרכישת ההשכלה ומהיציאה למרחב הציבורי של לימודים ותעסוקה. למרות זאת, עדיין ישנם צוים חברתיים המונעים מנשים השמעת קול וזכות השפעה, והן עדיין חוששות לתדמיתן ורגישות לציפייה להתאים עצמן לנורמות המסורתיות (Alhuzail, 2021).

בקרב נשים בדואיות המגיעות למוסדות להשכלה גבוהה, חוויית הלימודים היא מאתגרת ולעיתים אף קשה. הקשיים נובעים מפערים בתרבות ובשפה, אשר מקשים על הלימוד ועל פיתוח קשרים חברתיים. קושי נוסף נובע מהמעבר של מערכות ההשכלה הגבוהה להוראה מקוונת ולמידה דיגיטלית, תהליך שהוא בשל מגפת הקורונה (בר־זוהר ואח', 2021). עבור הסטודנטיות הבדואיות, המגיעות מרקע כלכלי וגיאוגרפי מוחלש, תהליך זה יוצר אתגרים חדשים הנוגעים לגישה לאינטרנט ולשימוש בו (אבורקשק ומנדלס, 2020).

הגישה לאינטרנט והשימוש בו בקרב האוכלוסייה הבדואית

בישראל קיים פער דיגיטלי יציב בין אוכלוסיות יהודיות וערביות בעלות הכנסה דומה, לטובת הראשונות. מחקרים מצביעים על פערים מהותיים בין האוכלוסיות בכל הנוגע לתשתיות אינטרנט ולבעלות על מכשירים דיגיטליים (אבו-קשק ואח', 2022; אבו-קשק ומנדלס, 2020; Schejter et al., 2018; Abu-Kaf et al., 2019). 63% מהערבים מחוברים לאינטרנט בחיבור קווי, לעומת 44% מהיהודים, ורק 7% מהערבים מחוברים בסיב אופטי, המאפשר גלישה מהירה ויציבה, בניגוד ל-41% בחברה היהודית. כרבע מהערבים במדינה תלויים בחיבור סלולרי בלבד, שהוא איטי ומוגבל יותר (מנדלס, 2024).

גם בתוך החברה הערבית עצמה קיימים פערים, הבולטים במיוחד בנגב, שם רק 2% מהבדואים מחוברים בסיב אופטי. 42% הם בעלי חיבור סלולרי בלבד - שיעור גבוה יחסית לחברה הערבית באזורים אחרים בארץ. הסיבה לכך היא שחלק מהערבים בדרום מתגוררים ביישובים לא מוכרים או ביישובים מוכרים ללא תשתיות בסיסיות, כאשר 30% מתושבי הנגב הבדואים העידו כי אין ביישובם תשתיות מתאימות לחיבור קווי. היעדר התשתיות מחייב את התושבים לבחור בחיבור סלולרי, ובפועל כופה עליהם חיבור ברמה נמוכה יחסית, שלעיתים נפח הגלישה שלו אינו מספק, משום שחבילות הגלישה מוגבלות. נתון זה מעיד על פער כפול שממנו סובלים תושבי הנגב הערבים: פער בינם ובין ערבים המתגוררים באזורים אחרים בישראל, ופער בינם ובין החברה היהודית (מנדלס, 2024).

מחקר שבחן את איכות החיבור הסלולרי בנגב מצא כי תושבי הנגב הבדואים סובלים גם מפער ניכר באיכות התשתית הסלולרית בהשוואה ליהודים באותו אזור. פער זה מתבטא במספר האנטנות הסלולריות הממוצע לתא שטח וכן באיכות האנטנות - במקרים מסוימים הן מאפשרות ביישובים הבדואיים גלישה בטכנולוגיית 3G בלבד, ולא בטכנולוגיית 4G המתקדמת, הנגישה לרוב תושבי ישראל (Abu-Kaf et al., 2019). נתונים עדכניים מאשרים ממצאים אלו, ומראים כי בחמש השנים האחרונות לא חל שיפור ניכר במצב (מנדלס, 2024).

על הפער בין המצב בנגב לשאר אזורי הארץ מעידים גם הממצאים הקשורים לשביעות הרצון של משתמשים ערבים מאיכות החיבור הביתי והסלולרי שלהם. כמחצית מכלל האוכלוסייה הערבית בארץ דיווחו כי הם מרוצים או מרוצים מאוד מאיכותו של חיבור האינטרנט בביתם, אולם הבדואים בנגב מרוצים פחות מאיכות הקליטה הסלולרית מאשר תושבי אזורים אחרים. כמו כן נמצא שאזרחים המתגוררים בנגב סובלים מפער

תשתיתי בולט, בפרט בהיקף החיבור הקווי ואיכותו, ובאיכות החיבור הסלולרי הזמין עבורם (מנדלס, 2024).

לצד זאת נמצא שוני בשימושים בין אזורים מגורים שונים, המצביע על פער בין החברה הבדואית בנגב לחברה הערבית בשאר הארץ. הבדואים בנגב משתמשים פחות בשירותי בנקאות ופיננסים ברשת וגולשים פחות ברשתות חברתיות מאשר ערבים באזורים אחרים. ממצאים אלו מצביעים גם הם על גישה לא מיטבית של החברה הבדואית בנגב לרשת. כמו כן, נמצא כי בדואים בנגב משתמשים במנועי חיפוש מעט יחסית לערבים המתגוררים בשאר המדינה. נתון זה עשוי להצביע על שוני בדפוסי השימוש ובצרכים, ואף על רמת אוריינות נמוכה יותר. לפיכך, ניתן להסיק שתשתיות האינטרנט המוגבלות בנגב, לצד המאפיינים החברתיים-דמוגרפיים של תושבי האזור, מביאות לשיעורי שימוש נמוכים ברשת בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות (מנדלס, 2024).

ממצאים אלה מצביעים על שלוש רמות של אישווין דיגיטלי: הרמה הראשונה, המתמקדת בגישה פיזית לאינטרנט; הרמה השנייה, העוסקת במיומנויות ושימושים ברשת; והרמה השלישית, המתיחסת לתוצאות השימוש באינטרנט. בסעיף הבא נרחיב על רמות אלו, תוך התייחסות להגדרה של אישווין דיגיטלי ולהשלכותיו.

אִישׁוּוּיִן דִּיגִיטָלִי – רְחוּת וְגוּרְמִים

המונח "אישווין דיגיטלי" מתייחס לפערים הקיימים בין יחידים ובין קבוצות בכל הנוגע לנגישות לטכנולוגיה, ליכולת השימוש בה ולעמדות כלפיה (אברקשק ואח', 2022; van de Werfhorst et al., 2022; Robinson et al., 2015). ברוב המדינות המפותחות הממשלות מצפות כי לאזרחים תהיה כתובת דואר אלקטרוני וגישה לאינטרנט; יותר ויותר משרות דורשות כישורים דיגיטליים - כלומר, לפרטים אין אפשרות לנצל את ההשכלה שרכשו ללא גישה למחשב ולאינטרנט; כמו כן, ללא שימוש ברשתות חברתיות, הם עלולים לאבד אנשי קשר ולהחמיץ הזדמנויות חברתיות (van Dijk, 2020).

ואן דייק (van Dijk, 2005) פיתח מודל המבקש להבין את מקורות הפער הדיגיטלי. לדידו, אישווין בחברה מייצר חלוקה לא שוויונית של משאבים; חלוקה זו אינה מאפשרת גישה שוויונית לטמ"ת; גישה לא שוויונית לטמ"ת מגבירה את האישווין. התוצאה היא הדרה של אנשים מסוימים מתהליכים חברתיים. לפיכך, במקומות רבים בעולם ההתמודדות עם אישווין דיגיטלי נתפסת כאינטרס חברתי, כלכלי ופוליטי, שכן הוא משפיע ישירות על איכות החיים של האזרחים, על פערים חברתיים אחרים

ועל החוסן החברתי בכללותו (Hargittai, 2022; Rafaeli et al., 2018; Schejter et al., 2018).

אִישׁוּוּיִן דִּיגִיטָלִי נחשב כיום לאחד הגורמים הבולטים אשר מעכבים התפתחות אישית וחברתית בחברה המודרנית. כמו כן, נמצא כי הוא משעתק פערים סוציו-אקונומיים קיימים: אלו המושפעים ממנו יסבלו מאפליה בתעסוקה, בהכנסה ובהשכלה, מה שיוביל להנצחה או הרחבה של הפערים הקיימים. פערים כאלה יכולים לשרור בין מדינות, בין קבוצות שונות בחברה או בין יחידים (אבו־קשק ומנדלס, 2020).

כאמור, אִישׁוּוּיִן דִּיגִיטָלִי כולל שלוש רמות: גישה פיזית; כישורים ושימושים; ותוצאות השימוש (van Dijk, 2020).

הרמה הראשונה – גישה פיזית

בראשיתו, המחקר סביב אִישׁוּוּיִן דִּיגִיטָלִי התמקד בגישה הפיזית לאינטרנט, ושאלות המחקר נגעו לקיומם של תשתית אינטרנט, ציוד מחשוב ובמהירות החיבור לרשת (van Dijk, 2017). אולם, מלבד החשיבות של עצם החיבור לאינטרנט, יש להתחשב בהבדלים בגישה לחומרה (Material access), כולל התקני מחשב (כמו מחשבים שולחניים, טאבלטים, טלויזיות חכמות), תוכנות (מינויים) וציוד היקפי (כגון מדפסות וכוננים קשיחים נוספים). בפועל, לא כל סוגי החומרה מספקים למשתמשים את אותן הזדמנויות מקוונות (van Deursen & van Dijk, 2019).

הרמה השנייה – חיוחוניות ושימושים

במהלך השנים, ככל שהתפשט בעולם החיבור המהיר לאינטרנט, התרחב הדגש של מחקרי אִישׁוּוּיִן דִּיגִיטָלִי מעיסוק בגישה פיזית בלבד גם לסוגיות הנוגעות ליכולות ולשימושים (Lev-On et al., 2022; Scheerder et al., 2017; van de Werfhorst et al., 2022). חוקרים הבינו כי גישה פיזית אינה מועילה ללא אוריינות דיגיטלית, כלומר יכולת להשתמש בכלים ובטכנולוגיות דיגיטליות ביעילות כדי למצוא מידע, להעריך את איכותו ולהשתמש בו ביעילות לפתרון בעיות, וכן לתקשר ביעילות עם אחרים במרחב המקוון ולשתף איתם פעולה כדי להשיג מטרות משותפות, ליצור תוכן ולשתף אותו (van Laar et al., 2017).

הרמה השלישית – תוצאות

רמה זו מתמקדת בשאלת התוצאות או היתרונות של גישה למחשב ולאינטרנט בהיבט האישי והחברתי (van Dijk, 2020). לתוצאות אלו השלכות רבות על האפשרות למוביליות חברתית ועל המעמד הסוציאקונומי (Ragnedda, 2017). איושיוון ברמה זו פוגע ביכולתו של הפרט לצבור הון חברתי ותרבותי, להתקדם בחברה, לקבל שירותים ראויים ולממש את זכויותיו האזרחיות.

הרמה השלישית נוספה למחקר בעקבות ההבנה שהשגת גישה לטמ"ת (הרמה הראשונה) ופיתוח המיומנויות הנדרשות לשימוש בהן (הרמה השנייה) הם שלבים הכרחיים אך לא מספקים למיצוי הפוטנציאל הדיגיטלי. לכן, רמה זו מתמקדת בהשפעות של השימוש בטכנולוגיה על הפרט והחברה (Helsper & van Deursen, 2017). לשם צמצום ממשי של האיושיוון הדיגיטלי, יש לבדוק כיצד השימוש בטכנולוגיה משפיע על היבטים שונים של החיים, כמו מוביליות חברתית, מעמד סוציאקונומי ובריאות אישית וחברתית (Scheerder et al., 2017).

מחקרים בנושא איושיוון דיגיטלי הדגישו פרמטרים שונים העשויים להשפיע על ההבדלים בין אנשים שונים במידת הנגישות לאינטרנט וגם בשימוש שהם עושים בו. משתנים כמו מעמד סוציאקונומי, השכלה, גיל, מגדר ומוצא אתני הוגדרו כרבי חשיבות בהקשר זה (Hargittai, 2003, 2022; Hargittai & Hinnant, 2008; Nguyen et al., 2021; Scheerder et al., 2017; van de Werfhorst et al., 2022; van Dijk, 2020).

השכלה ומעמד סוציאקונומי מוגדרים כמנבאים חשובים להבדלים בנגישות לאינטרנט. מחקרים מראים שיש קשר בין המעמד הסוציאקונומי של המשתמש לרמת האוריינות הטכנולוגית שלו ולשימושים שלו ברשת. אנשים משכילים ממעמד סוציאקונומי גבוה עושים שימוש יעיל ומתוחכם באינטרנט לרווחתם האישית. הם משתמשים בו למציאת אפשרויות תעסוקה וקבלת שירותים פיננסיים ובריאותיים, וכך מגדילים את ההון האנושי שלהם. לעומת זאת, אנשים ממעמד סוציאקונומי נמוך משתמשים ברשת באופן שטחי יותר, למשל לצורכי בידור ומשחקים (Hargittai, 2022; Lev-On et al., 2022; Robinson et al., 2015; van Dijk, 2020).

מוצא אתני: מחקרים העוסקים באיושיוון חברתי בוחנים כיצד השימוש באינטרנט של קבוצות אתניות שונות מגדיל או מצמצם את מידת הקיפוח שלהן. נטען כי קבוצות מיעוט בעלות הון אנושי נמוך במרחב הפיזי יישארו במעמד דומה גם במרחב המקוון (Robinson et al., 2015), ואכן, נמצא כי קבוצות אתניות הסובלות מקיפוח חברתי מתאפיינות בשימוש מועט בלבד במרחב הדיגיטלי (Helsper & van Deursen, 2017;).

Mesch et al., 2013; Rafaeli et al., 2018; Schejter et al., 2018; Schejter et al., (2023; van Dijk, 2020). אי־שוויון דיגיטלי על רקע אתני שורר גם בישראל, בין יהודים לערבים, והוא בא לידי ביטוי בהיעדר תשתיות תקשורת מתאימות, בגישה חלקית למחשבים וברמה נמוכה של אוריינות דיגיטלית (אבו־קשק ומנדלס, 2020).

מגדר: מחקרים עדכניים מצביעים על שוני באופן השימוש באינטרנט בין נשים לגברים (בר־זוהר ואח', 2021; Robinson et al., 2015; Acilar & Sæbø, 2023). למשל, נשים נוטות יותר מגברים להשתמש במרחבים מקוונים לצורך תקשורת ותמיכה חברתית, כהרחבה של התנהגותן בעולם הפיזי (Robinson et al., 2015). עוד נמצא כי נשים נוטות יותר לזלזל בכישוריהן וביכולותיהן המקוונות בהשוואה לגברים. פער מגדרי בתפיסות העצמיות ניכר אפילו בקרב משתמשי אינטרנט בעלי מיומנויות גבוהות (Hargittai & Shaw, 2015).

בחברה הערבית, האי־שוויון הדיגיטלי בין נשים לגברים הולך ומצטמצם, שכן מספר המשתמשים קרוב למספר המשתמשות. אולם, המרחב הדיגיטלי, בדומה למרחב הפיזי, נתון ללחצים חברתיים ופוליטיים, ואופן השימוש של הנשים בו כפוף לכללים חברתיים. כלומר, נשים ערביות שומרות בקפדנות על פרטיותן במרחב הדיגיטלי, משום שהן נתונות לבקרה ולפיקוח מצד המשפחה והחברה (אבו־קשק, 2020).

קבלה ואימוץ של טכנולוגיות חידע בהתבסס על התאוריה החברתית־קוגניטיבית

ישנם מגוון מודלים ותאוריות שבאמצעותם אפשר לבחון אי־שוויון דיגיטלי בקרב משתמשים בטכנולוגיות מידע. במחקר הנוכחי בחרנו להתמקד בתאוריה החברתית־קוגניטיבית (Bandura, 1986) (SCT - Social Cognitive Theory) במטרה לעמוד על הגורמים האישיותיים והחברתיים המעכבים או מקדמים קבלה ואימוץ של טכנולוגיות מידע ולאפיין אותם.

מודל זה מדגיש את חשיבותה של האמונה במסוגלות עצמית - היינו, האמונה של הפרט ביכולתו להצליח - כמו גם את חשיבותה של אוריינות דיגיטלית. המודל מכיר בכך שלאינטראקציות של אנשים עם סביבתם, כולל בהקשרים חברתיים וחינוכיים, יש השפעה נרחבת על חוויותיהם מההתנסות הדיגיטלית. גישה זו מאפשרת הבנה מעמיקה יותר של האי־שוויון, תוך הדגשת יחסי הגומלין המורכבים בין אמונות אישיות, השפעות חברתיות ונגישות טכנולוגית (Govindaraju, 2021).

התאוריה החברתית־קוגניטיבית נשענת על ההנחה שהתנהגות הפרט מושפעת משלושה גורמים: גורמים קוגניטיביים אישיים, גורמים סביבתיים וגורמים התנהגותיים. לפי תאוריה זו, התנהגות, קוגניציה וסביבה הם גורמים התלויים זה בזה, משפיעים ומושפעים הדדית. בנדורה (Bandura, 1986) מדגיש שאנשים אינם פסיביים ביחס לסביבתם, אלא שותפים פעילים בעיצובה.

גורמים קוגניטיביים כוללים אמונות, עמדות ורגשות; כך, מידת האמונה שלנו ביעילות הטכנולוגיה משפיעה על נכונותנו להתנסות בחידושים טכנולוגיים. גורמים סביבתיים, כגון נורמות חברתיות, כוללים ציפיות של התרבות שממנה אנו מגיעים. לדוגמה, אם אנו מוקפים באנשים המשלבים טכנולוגיה בחיי היום־יום שלהם, גובר הסיכוי שגם אנחנו ננהג כך. גורמים התנהגותיים, כגון משוב וחזוק, מבוססים על חוויות העבר שלנו ועל התנהגויות בהווה. למשל, אם אדם מתחיל להתאמן בקביעות, מקבל משוב חיובי מהסביבה וביטחונו העצמי גובר, יש סיכוי גבוה שהוא ירצה להמשיך להתאמן גם בעתיד (Govindaraju, 2021). תאוריה זו מאפשרת להבין כיצד אנשים לומדים ומשנים את התנהגויותיהם במגוון הקשרים. מכאן נוכל לבחון את עומקו של הפער הדיגיטלי בקרב סטודנטיות בדואיות ואת השפעותיו עליהן.

שיטת המחקר

המחקר הנוכחי נועד לבדוק כיצד האי־שוויון הדיגיטלי שחוות סטודנטיות בדואיות מושפע מגורמים סוציו־אקונומיים וגורמים המבוססים על התאוריה החברתית־קוגניטיבית (Bandura, 1986; Govindaraju, 2021).

גישת המחקר

המחקר הנוכחי נערך בשיטה מעורבת (mixed method). הבחירה בשיטת מחקר מעורבת, הכוללת גישה כמותית וגישה איכותנית, למחקר על תפיסות והרגלי שימוש ברשת של נשים בדואיות, מספקת הבנה מקיפה ומורכבת של הנושא. נתונים כמותיים עוזרים לזהות תפיסות, דפוסי שימוש ומגמות, בעוד מחקר איכותני מציע תובנות מעמיקות לגבי הגורמים התרבותיים והאישיים המשפיעים על תפיסות ודפוסי אלה. השילוב מאפשר פרשנות מדויקת יותר של הנתונים ותורם לתכנון התערבויות או מדיניות יעילות המתאפיינות ברגישות תרבותית. גישה הוליסטית זו חשובה במיוחד בחקר התנהגויות חברתיות מורכבות בקרב קהילות ייחודיות, כמו הבדואים, שבהן נורמות תרבותיות משפיעות במידה רבה על המעורבות הטכנולוגית.

המחקר נערך בשני שלבים. בשלב הראשון נאספו נתונים כמותיים באמצעות שאלון אנונימי מקוון, שחולק ל-203 סטודנטיות בדואיות הלומדות במוסדות אקדמיים שונים בנגב. בשלב השני נערכו ראיונות מובנים למחצה עם 20 סטודנטיות, כדי להעמיק את ההבנה של הממצאים הכמותיים. השימוש בשיטת מחקר מעורבת מאפשר להציג תמונה רחבה של תפיסות לגבי האינטרנט והרשתות החברתיות בקרב הסטודנטיות, תוך עריכת ניתוחים אשר יסייעו בהצגת הממצאים הכמותיים והאיכותניים הנוגעים לחווייתן בצורה מפורטת יותר (Greene, 2007; Shorten & Smith, 2017).

שאלות המחקר

שאלת המחקר המרכזית היא: מה הם החסמים העיקריים שעומדים בתמודות סטודנטיות בדואיות בכל הנוגע לנגישות לאינטרנט ולשימוש בו? ממנה נובעות תת-שאלות המבוססות על התאוריה החברתית-קוגניטיבית:

1. מה הן האמונות, העמדות והרגשות של הסטודנטיות ביחס לשימוש ברשת? (גורמים אישיים).
2. כיצד השימוש שעושות הסטודנטיות ברשת מושפע מהנורמות החברתיות? (גורמים סביבתיים).
3. כיצד המשובים והחיזוקים שהסטודנטיות מקבלות על השימוש ברשת ישפיעו על האופן שבו הן משתמשות בה? (גורמים התנהגותיים).

חשתני המחקר

- א. גורמים אישיותיים, הכוללים אמונות, עמדות ורגשות.
 - ב. גורמים סביבתיים, הכוללים נורמות חברתיות.
 - ג. גורמים התנהגותיים, הכוללים משובים וחיזוקים.
- שלושת סוגי הגורמים הללו נמצאים באינטראקציה זה עם זה ומשפיעים על ההתנהגות שלנו. לדוגמה, גורמים אישיים יכולים להשפיע על הפרשנות שלנו לגורמים סביבתיים. מעבר לכך, נבדקו גם משתנים דמוגרפיים והתשתית לטמ"ת (טכנולוגיות מידע ותקשורת), כמו בעלות על מחשב נייד/נייה, טאבלט או טלפון חכם, מידת הזמינות של החיבור לאינטרנט (קווי או סלולרי) ונגישות לתשתיות נוספות.

אוכלוסיית החוקר

המידע הכמותי נאסף מ־203 משתתפות (N=203) שגילן הממוצע 21.9 שנים. רוב המשתתפות רווקות (68.5%), ואחרות נשואות (28.1%) או גרושות (3.4%). יותר ממחצית המשיבות הגדירו עצמן מסורתיות (53.7%), יותר משליש העידו כי הן דתיות (44.8%), ורק 1.5% אמרו שהן חילוניות.

רוב המשיבות גרות ביישובים מוכרים (79.8%), והשאר (20.2%) גרות בכפרים בלתי מוכרים ללא תשתית. חלק מהמשתתפות מתגוררות ביישובים ללא תשתית חשמל (47.8%), מים זורמים (21.2%), דרך גישה מסודרת (44.8%) או קו טלפון (36.5%) (ראו טבלה 1).

טבלה 1. חוסר בתשתיות ביישובי החוקרים של המשתתפות (N=203)

תשתיות החסרות	אחוזים
תשתית חשמל	47.8%
מים זורמים	21.2%
דרך גישה מסודרת	44.8%
קו טלפון	36.5%

מבחינה כלכלית, רוב המשתתפות מגיעות ממשפחות שהכנסתן נמוכה בהרבה מההכנסה הממוצעת בישראל (42.9%). משפחותיהן של אחרות נמצאות מעט מתחת לממוצע (27.1%), והשאר סביב הממוצע (15.8%), מעט מעל הממוצע (12.8%) או הרבה מעל הממוצע (1.5%).

רוב המשיבות לומדות מדעי הרוח והחברה (53.2%), והשאר לומדות הנדסה (10.3%), מדעים מדויקים (14.8%) או לימודי מכינה (16.3%).

המידע האיכותני נאסף באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה עם 20 סטודנטיות בדואיות בנות 20-25 הלומדות במכללות בדרום הארץ. 13 מהן מתגוררות ביישובים מוכרים ו־7 מתגוררות ביישובים לא מוכרים, כלומר ללא תשתיות של מים וחשמל, עם קשיים בהתחברות לאינטרנט.

כלי המחקר

המחקר הכמותי מבוסס על שאלון אנונימי מקוון שפותח במסגרת מחקר שנערך בתקופת הקורונה (de Bruijn et al., 2022) והופץ בחודשים נובמבר-דצמבר 2021. השיבו עליו 203 סטודנטיות בדואיות הלומדות במוסדות אקדמיים שונים בנגב. לשאלון צורף דף הסבר על המחקר, ובו צוינה החשיבות של השתתפותן, והודגש כי המחקר הוא אנונימי, המענה לשאלון אינו בגדר חובה ויש אפשרות לפרוש מן המחקר בכל עת. כמו כן, הופיעו בו פרטי החוקרים.

השאלון נשלח בדואר האלקטרוני בידי דיקנט הסטודנטים לרשימות תפוצה של סטודנטיות בדואיות במוסדות אקדמיים שונים בדרום, וכן הופץ בקבוצות וואטסאפ של סטודנטיות בדואיות ובשיטת כדור השלג (Snowball sampling), המאפשרת גיוס לא־אקראי של משתתפות למחקר - נבדקות התבקשו להמליץ על חברות בעלות פרופיל המתאים למטרת המחקר, מה שעזר להגדיל את מספר המשתתפות.

השאלון המקוון כלל שאלות דמוגרפיות ושאלות בנוגע לגישה פיזית, זמינות של אינטרנט ברמה המאפשרת חיבור רציף (קבוע או סלולרי) וגישה לתשתיות נוספות ובעלות על טמ"ת (מחשב נייד או נייד, טאבלט או סלפון חכם). נוסף על כך נשאלו הסטודנטיות על שימושים באינטרנט וברשתות החברתיות, תפיסות בנושא זה וחששות מהשימוש באינטרנט וברשתות החברתיות. ההיגדים המבטאים תפיסות נבדקו באמצעות סולם ליקרט, שהתשובות בו נעו בין 1 (כלל לא מסכימה) ל-5 (מסכימה בהחלט).

השאלון נועד למפות את הגורמים האישיים - משתנים הנוגעים לאמונות, עמדות ומסוגלות עצמית; את הגורמים הסביבתיים - משתנים הנוגעים לנורמות חברתיות ותמיכה; ואת הגורמים ההתנהגותיים - משתנים הנוגעים למשוב וחיזוק. גורמים אלו, אשר מבוססים על התאוריה החברתית-קוגניטיבית (Govindaraju, 2021), מגדירים את עומק הפער הדיגיטלי ואת מידת יכולתן של הסטודנטיות להשתלב במרחב הדיגיטלי.

מלבד גורמים אלו, השאלון כלל משתנים דמוגרפיים - גיל, תחום לימודים, מצב משפחתי, מקום מגורים, מידת דתיות ומצב כלכלי. הגורמים האישיים נמדדו באמצעות שאלות הנוגעות לאמונות, עמדות ומסוגלות עצמית. בשאלון מופיעים 11 היגדים על אמונות של הסטודנטיות כלפי השימוש ברשת והאופן שבו הן נתרמות מהשימוש בה. השאלון כלל גם חמישה פריטים הפוכים. הנבדקות התבקשו לדרג כל פריט על סולם ליקרט בין 1 (כלל לא מסכימה) ל-5 (מסכימה בהחלט).

הגורמים הסביבתיים נמדדו באמצעות שאלות הנוגעות לנורמות חברתיות ותמיכה מהסביבה. בשאלון מופיעים שמונה היגדים על תחושות של חששות או תמיכה שהסטודנטיות חשות מהחברה הסובבת אותן כלפי השימוש שלהן ברשת. בחלק זה של השאלון לא נכללו פריטים הפוכים. הנבדקות התבקשו לדרג כל פריט על סולם ליקרט בין 1 (כלל לא מסכימה) ל-5 (מסכימה בהחלט).

הגורמים ההתנהגותיים נמדדו באמצעות שאלות הנוגעות למשוב וחיזוק. בשאלון מופיעים שלושה היגדים על משוב וחיזוק. בחלק זה של השאלון לא נכללו פריטים הפוכים. הנבדקות התבקשו לדרג כל פריט על סולם ליקרט בין 1 (כלל לא מסכימה) ל-5 (מסכימה בהחלט). כל אחד מהגורמים הללו נדון באריכות גם בחלק האיכותני.

הראיונות עם 20 סטודנטיות בדואיות הלומדות במכללות בדרום הארץ נערכו בשפה הערבית, תורגמו לעברית וקודדו על פי כללי הניתוח התמטי (Braun & Clarke, 2006). לצד שאלות על מצב התשתיות ביישובי המגורים של המרואיינות והגישה שלהן לטמ"ת, הריאיון אפשר לסטודנטיות לשתף את עמדותיהן, חוויותיהן ותחושותיהן בחופשיות, והעניק לנו מידע מפורט ומגוון על חוויותיהן, לצד הבנה מעמיקה של הנושא הנידון, תוך שמירה על מסגרת שאפשרה את ניווט השיח בהתאם למטרת המחקר.

הראיונות הורכבו בעיקר משאלות תיאוריות ושאלות השלמה. מטרת השאלות הייתה לחשוף את סיפוריהן של המרואיינות באמצעות תיאורים וביטויי עמדות, רגשות ותחושות כלפי הנושא הנחקר. תפקידן של שאלות ההשלמה היה ליצור תמונה מלאה של החוויה והסיפור של המרואיינת.

לצד שאלות על מצב התשתיות ביישובי המרואיינות והגישה לטמ"ת, השאלות התייחסו גם למימוניות, למשל אופן השימוש ברשת והנגישות אליה, היבטים תרבותיים וחברתיים הקשורים לטמ"ת, התרומה או חוסר התרומה של הגלישה ברשת לחיים האישיים והחברתיים (אמונות, עמדות ומסוגלות עצמית), תפיסות לגבי העבודה ברשת האינטרנט וברשתות החברתיות, האופן שבו הסביבה מעוררת חששות לגבי רצונן לגלוש ברשת או תומכת בו, והמשובים והחיזוקים שהן מקבלות בנוגע לעבודה ברשת.

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים הסטטיסטיים בוצע באמצעות תוכנת SPSS. למאפיינים הדמוגרפיים שעלו מהשאלון הופקה סטטיסטיקה תיאורית באמצעות ממוצעים, טווחים למשתנים הרציפים ושכיחויות למשתנים הבדידים.

בחלק האיכותני נותחו הנתונים שנאספו בראיונות באמצעות זיהוי תמות שעלו מהם. הדבר נעשה בשיטת "ניתוח תמטי", כפי שהגדיר אותה שקדי (2010), המאפשרת יצירת תמות מתוך הנתונים עצמם או מהספרות המחקרית. הניתוח הראשוני כלל היכרות עם הנתונים באמצעות קריאה חוזרת של התמלילים. לאחר מכן חולק השיח להיגדים, כלומר ליחידות מובהקות של טקסט. בשלב הבא, הקודים השונים המאפיינים כל נושא הוקצו לרשורים. לבסוף, הקודים מופו במטרה לזהות קבוצות של קודים בעלי משמעות דומה, אשר שימשו ליצירת קטגוריות ולהמשגה (Creswell & Creswell, 2017). ניתוח זה אפשר לאפיין ולהבין את עמדותיהן ותחושותיהן של הסטודנטיות. לאחר מכן נבחנו ממצאי הראיונות, וציטוטים מתוכם שולבו לצד הממצאים הכמותיים בפרקים העוסקים בביטויים שונים של הפער הדיגיטלי שעימו הן מתמודדות.

ממצאים ודין

תחילה נסקור את הממצאים שעלו בהקשר לנגישות ולגישה לאינטרנט, ולאחר מכן נתייחס לשימוש באינטרנט וברשתות החברתיות. נתייחס גם לתפיסות ולחששות ביחס לשימוש באינטרנט המבוססים על הגורמים האישיים, הסביבתיים וההתנהגותיים, בהתאם לתאוריה החברתית-קוגניטיבית. הממצאים יוצגו באמצעות סטטיסטיקה תיאורית וניתוח של הראיונות.

נגישות וגישה לאינטרנט

חלק זה כלל שאלות דמוגרפיות המתייחסות לאיכות וליציבות של תשתית האינטרנט ביישובים השונים, כמו גם לבעלות על מכשירי קצה.

ממצאי המחקר עולה כי במדגם האוכלוסייה שנבדק, 49.8% מחזיקות במחשב נייד, 7.9% מחזיקות במחשב שולחני ו-6.4% מחזיקות בטאבלט. 73.9% מהמשיבות הן בעלות טלפון חכם, כאשר 72.8% מהן ציינו כי זהו המכשיר העיקרי שבו הן משתמשות.

ל-34.5% מהמשיבות יש חיבור קווי קבוע לאינטרנט, 47.3% משתמשות בחיבור סלולרי או נתב נייד התלוי בקליטת רשת סלולרית, ואילו ל-18.2% אין כל חיבור לאינטרנט. 28.6% מהנבדקות במדגם דיווחו על קליטה סלולרית תקינה ביישוב מגוריהן, 40.9% ציינו כי הקליטה הסלולרית חלקית, ו-30.5% העידו כי אין ביישובן קליטה סלולרית כלל. בנוגע לזמן השימוש היומי באינטרנט, רוב המשתתפות (81.4%) דיווחו על שימוש יומי של שעתיים או יותר.

טבלה 2. נגישות וגישה לאינטרנט (N=203)

אחוז	גישה למכשירי קצה
49.8%	מחשב נייד
7.9%	מחשב ניח
6.4%	טאבלט
73.9%	טלפון חכם
אחוז	סוג החיבור לאינטרנט
34.5%	חיבור קבוע
47.3%	חיבור סלולרי או נט סטיק
18.2%	ללא חיבור
אחוז	קליטה סלולרית ביישוב התגורים
28.6%	קליטה תקינה
40.9%	קליטה מדי פעם
30.5%	ללא קליטה
אחוז	זמן השימוש היומי באינטרנט
4.3%	בכלל לא משתמשת
14.2%	עד שעתיים
36.4%	2-4 שעות
21.4%	4-6 שעות
23.6%	יותר משבע שעות

במחקר הנוכחי נבחנו גם הקשר הפוטנציאלי בין האמצעים הטכנולוגיים העיקריים שבהם משתמשות הנבדקות לבין סוג החיבור שלהן לאינטרנט. מקדם המתאם שנמצא היה 0.735884, המצביע על מתאם חיובי חזק. ממקדם זה אפשר להסיק שקיים קשר ישיר בין סוג המכשיר שבו משתמשת הסטודנטית (לדוגמה, טלפון חכם, מחשב נייד) לבין סוג החיבור לאינטרנט (למשל סלולרי או אינטרנט קווי). המתאם הישיר והחזק מבהיר כי הבחירה בטכנולוגיה מושפעת רבות מסוג חיבור האינטרנט הזמין למשתמשות.

כמו כן, נבחנו המתאם בין סוג החיבור לאינטרנט ובין השימושים העיקריים באינטרנט. כאן הניב הניתוח מקדם מתאם של 0.055288, המייצג מתאם חיובי חלש

מאוד. ממצא זה מרמז על קשר ישיר, אך זניח, בין סוג חיבור האינטרנט לשימושים העיקריים שנעשים בו.

ניתוח הממצאים האיכותניים העלה גם הוא כי מרבית המרואיינות מתמודדות עם בעיות בתשתית. כך למשל מספרת ה': "אני גרה במקום שאין לנו בו מים וחשמל, אין לנו תשתיות, ואין לי קליטה כדי להתחבר לאינטרנט. הכפר מוכר משנת 2005, אך לצערי מוכר רק על הנייר." י' תיארה את הקושי בחיבור לאינטרנט ואת אופן התמודדותה:

אני מתחברת לאינטרנט דרך הטלפון - פותחת את Wi-Fi ומחברת את המחשב הנייד. האינטרנט מתנתק פעמיים-שלוש תוך פחות משעה, ואז אני מאבדת את התקווה לנסות ולהתחבר שוב. חשבנו להתקין בבית תשתית בזק ואינטרנט, אבל נאמר לנו שיש קושי כי אין לנו אנטנות, לכן אני מתחברת רק דרך חבילת אינטרנט בטלפון. בתקופת הקורונה והלמידה מרחוק הייתי זקוקה לאינטרנט מהיר. זה לא כמו לפתוח דף אינטרנט רגיל. באותה תקופה, ובגלל ההתנתקויות התכופות, הרגשתי פער גדול ביני לבין שאר הסטודנטים. הייתי מנותקת ומאוד נפגעת.

הממצאים הכמותיים, לצד תיאורי המרואיינות, מבליטים את האתגרים התשתיתיים שעומדים בפני סטודנטים המתגוררות ביישובים ללא תשתיות בסיסיות, כגון מים, חשמל וגישה לאינטרנט. יישובים שאינם מחוברים לתשתיות בסיסיות נאלצים להישען על הרשת הסלולרית לצורך חיבור לאינטרנט, אולם ביישובים רבים אין קליטה סלולרית כלל, ובאחרים הקליטה חלקית בלבד. לטענת אבו־כף ואח' (Abu-Kaf et al., 2019), מצב זה נובע מכך שליד יישובים בדואיים מוצבות יחסית מעט אנטנות סלולריות: היחס בין מספר האנטנות לתושבים ביישובים יהודיים בנגב עומד על 1 ל-1,217, ואילו ביישובים הבדואיים המוכרים הוא עומד על 1 ל-5,783. במקרים רבים ישנו פער גם בטיב השירות הסלולרי - בעוד רובה המוחלט של אוכלוסיית ישראל משתמשת בטכנולוגיית 4G המתקדמת, לרבים מהיישובים הבדואיים יש גישה רק לטכנולוגיית 3G, שאינה מאפשרת שימוש מתקדם ברשת גם אם איכות החיבור טובה.

קשיי הנגישות והגישה לאינטרנט מוזכרים בדבריהן של הסטודנטיות, שהסבירו כיצד הצורך בגישה מהירה לאינטרנט הפך קריטי בזמן מגפת הקורונה כדי לתקשר וללמוד מרחוק, וכיצד נוצר פער דיגיטלי בגישה הפיזית (ADD). מסיפריהן עולה כי הנגישות המוגבלת לטכנולוגיה מובילה להעמקה נוספת של הפערים החברתיים. כך אמרה מ': "רציתי מאוד לדבר עם חברה שלי, לשאול אותה משהו שלא הבנתי בשיעור, אבל לא יכולתי, והיה לי קשה לעשות את התרגיל שקיבלנו הביתה בלי להבין למה התכוון המרצה".

ממצא בולט בחלקו הכמותי של המחקר הוא כי האמצעי העיקרי שבו משתמשות הסטודנטיות הבדואיות הוא הטלפון החכם, כאשר רק מחציתן מחזיקות במחשב נייד. ממצא זה עלה גם בראיונות. ב' סיפרה: "בבית אין לי מחשב נייד, ובזמן הקורונה נאלצתי לקחת מחשב מקרובת משפחה כדי ללמוד מרחוק. לפני הקורונה הייתי מסתמכת על המחשבים שבספרייה או בקמפוס". ח', המתגוררת בכפר בלתי מוכר, ציינה שביישוב שלה אין טעם להחזיק מחשב נייד: "נייח? צריך חשמל כל הזמן, ובכפר בלתי מוכר הבתים אינם מחוברים באופן מסודר לחשמל. לכן אני מנסה להתחבר דרך הטלפון, בתקווה שתהיה קליטה". ממצאים אלה מעידים על קיומו של אי־שוויון דיגיטלי לא רק בעצם הגישה לאינטרנט, אלא גם בגישה לחומרה (Material Access).

שימוש באינטרנט וברשתות חברתיות

נתוני המחקר מצביעים על כך שיותר ממחצית המשתתפות (56.6%) אינן פעילות כלל או ברשתות חברתיות או פעילות במידה מועטה, ורק 43.4% פעילות בהן בקביעות. עיקר השימוש שלהן באינטרנט הוא למטרות לימודים (95.1%), אך חלקן מציינות גם שימוש לצורכי בידור וחיפוש מידע (62.3%), צרכים תעסוקתיים (26.2%) וקניות (24.6%). האפליקציות הנפוצות בקרב המשתתפות הן וואטסאפ, בה רובן משתמשות כמה פעמים ביום (61.5%), דואר אלקטרוני (52.2%), אינסטגרם (29.5%), יוטיוב (23.6%) ופייסבוק (15.7%).

מבין המשתתפות שדיווחו על פעילות ברשתות חברתיות (43.4%), חלקן ציינו כי הן משתמשות בהן לצורך פרסום סוגיות חברתיות (66%), ואילו 17.7% משתמשות בהן לפרסום סוגיות אישיות, 7.9% לפרסום סוגיות דתיות, ומיעוט זניח (1.5%) לפרסום סוגיות פוליטיות. רוב המשתתפות (86.7%) מחזיקות בחשבון פרטי, ו־13.3% הן בעלות חשבון ציבורי (ראו טבלה 3).

טבלה 3. שימוש באינטרנט וברשתות חברתיות (N=203)

השתתפות ברשתות חברתיות	
אחוז	
43.3%	פעילות בקביעות
56.7%	פעילות מעט או לא פעילות
ניקר השימוש באינטרנט	
אחוז	
95.1%	לימודים
62.3%	חיפוש מידע ובידור
26.2%	עבודה
24.6%	קניות
שימוש באפליקציות	
אחוז	
61.5%	וואטסאפ - כמה פעמים ביום
52.2%	מייל
29.5%	אינסטגרם
23.6%	יוטיוב
15.7%	פייסבוק
נושאי התכנים החועלים לרשתות (בקרב הפעילות ברשתות, N=88)	
אחוז	
66%	נושאים חברתיים
17.7%	נושאים אישיים
7.9%	נושאים דתיים
1.5%	נושאים פוליטיים
פרטיות החשבון (בקרב הפעילות ברשתות, N=88)	
אחוז	
86.7%	חשבון פרטי
13.3%	חשבון ציבורי

בניתוח הראיונות עלתה הסיבה לאי־השתתפות פעילה ברשתות החברתיות. ע' סיפרה: "האינטרנט חלש בכפר שלנו, לכן אני רק קוראת הודעות וגולשת"; ו־ד' אמרה: "אני משתמשת רק במייל, כי זה לא מצריך אינטרנט מהיר, כמו למשל כניסה לזום או העלאת סרטון לרשתות החברתיות, שדורשות אינטרנט מהיר". ניתוח הציטוטים מראה כי פערי הגישה עשויים להוביל לאישויון ביכולתן של הסטודנטיות להשתמש במשאבים הטכנולוגיים. אינטרנט חלש או לא יציב מגביל את אפשרויות השימוש, שכן

מהירות נמוכה מקשה על ביצוע פעילויות מורכבות כמו השתתפות ברשתות חברתיות או צפייה בסרטונים באיכות גבוהה. אם כן, ניתן לראות כיצד פער הנגישות והגישה לאינטרנט משפיע על השימוש ברשת בקרב סטודנטיות בדואיות, וגורם לאי-שוויון ביכולתן לנצל את הטמ"ת. התוצאה היא אי-שוויון דיגיטלי ברמה השלישית (תוצאות) בהקשר החברתי. האי-שוויון ברמה השלישית נובע משתי הרמות הקודמות, ומתמקד בחוויותיהן של סטודנטיות החסרות גישה איכותית לאינטרנט.

עם זאת, גם אלו הנהנות מנגישות טובה יותר לאינטרנט בהשוואה לאחרות, משתמשות בו בעיקר לצורך לימודים או חיפוש ברשת. ז' סיפרה: "אני בעיקר גולשת באתר המכללה, בפר"ח, בודקת מיילים ועושה חיפוש חומרים"; ו-ג' ציינה: "מבחינת שימוש, אני מחפשת באינטרנט בדרך כלל דברים שקשורים למשפחה או לבת שלי".

גורמים אישיים

בנוגע לשאלות המתייחסות לתפיסות של הסטודנטיות כלפי האינטרנט בחייהן האישיים, נמצא כי 86% מהמשתתפות הסכימו עם ההיגד "האינטרנט תורם לחיי האישיים"; 32.5% הסכימו עם ההיגד "האינטרנט מעשיר את הידע הכללי שלי"; ו-56% הסכימו עם ההיגד "האינטרנט תורם לחיי הקהילה שלי".

ניתוח הממצאים האיכותניים העלה כי המרואיינות מבינות שכיום האינטרנט הוא כלי חיוני ויש לו השפעה חיובית על חיי היום-יום. חלקן העידו כי אופן העבודה באינטרנט משרת אותן. כך אמרה נ': "העבודה עם האינטרנט עזרה לי ללמוד לחפש ולמצוא דברים מעניינים. יש אפשרויות רבות ללמוד כל מיני נושאים, ואם אני לא אוהבת לקרוא, אני יכולה לראות סרט, וזה תורם לי ברמה האישית". עוד עלה מהראיונות כי חוסר הגישה פוגע בתפקוד שלהן בחברה המודרנית. ב' ציינה: "אני כסטודנטית רוצה את הצרכים הבסיסיים ביותר, אני רוצה שתהיה לי נגישות לאינטרנט, תשתית טובה שתעזור לי להמשיך את לימודיי ולתפקד בחברה. היום אני מדברת על בעיה רצינית - שאין לי גישה". ח', סטודנטית מכפר בלתי מוכר, טענה: "פעם חשבנו שזו המציאות שלנו. היום, בעידן האינטרנט, אי אפשר לחיות בלעדיו, לכן צריך לדאוג ולפעול למען קבלת הזכות הזו ושיפור התנאים". אם כן, ניכר שהנבדקות רואות באינטרנט כלי חיוני שיכול לאפשר להן להתפתח ברמה האישית והאקדמית, ותופסות את חוסר הנגישות לאינטרנט כגורם המביא להדרתן מהמרחב האקדמי ובהמשך גם יפריע להשתלבותן בחברה. בהתאם לתאוריה של בנדורה (Bandura, 1986), אפשר להסיק כי הגורמים האישיים, התפיסות והעמדות של הסטודנטיות מעידים על מידת היעילות של הטכנולוגיה.

גורמים סביבתיים

בנוגע לשאלות המתייחסות לגורמים הסביבתיים (משפחה, חברה ותרבות), במחקר הכמותי נמצא כי 36% מהנבדקות הסכימו עם ההיגד "אני חוששת להשתמש ברשתות החברתיות בשל תגובת המשפחה"; 25% הסכימו עם ההיגד "אני חוששת להשתמש ברשתות החברתיות בשל תגובת החברה"; 5% הביעו חשש מצנזורה פוליטית; ו-3% הביעו חשש משיימינג. עם זאת, 31% הצהירו "אין חשש". כמו כן, נמצא כי רוב הצעירות שהשתתפו במחקר בחרו להגדיר את החשבון ברשתות החברתיות פרטי (86.7%), ולא ציבורי, ופירוש הדבר הוא שכדי לראות את התכנים שהן מעלות יש לקבל מהן אישור.

דבריהן של הנבדקות בראיונות הדגישו את חשיבותם של הגורמים הסביבתיים, המונעים מהן את השימוש ברשת או מעודדים אותן, בעיקר בשל סיבות מגדריות. א' סיפרה: "אני נשואה ואימא לשני ילדים. אצלנו בחברה לא מביטים בעין יפה על כך שאני נמצאת באינטרנט, ואפילו יש במשפחתי אנשים שיגידו שאני מחפשת גברים אחרים". תיאור זה מבליט את ההיבט המגדרי, המקשה על גלישה חופשית ברשת. אין ספק שנשים בדואיות החיות בחברה פטריארכלית נתונות למגבלות רבות (כגון הגבלת התקשורת עם זרים), הבאות לידי ביטוי גם בהקשר הדיגיטלי, ומונעות מהן לגלוש בחופשיות באינטרנט וברשתות החברתיות. מכאן עולה כי הטכנולוגיה אינה ניטרלית; פרטים מגיבים לא רק לשימוש בטכנולוגיה, אלא גם לשיח הסובב אותה, והדבר משתקף באופן השימוש בה. עבור נשים בדואיות, האינטרנט אינו מרחב ציבורי ומגוון, אלא מרחב פרטי וסגור הכפוף לאותם לחצים שהן חוות בעולם הפיזי (אבר קשק, 2020).

מ' הסבירה: "כשאני נמצאת בבית, אני צריכה לעזור לנקות ולבשל ולעשות הכול. וגם אם אני רוצה להיכנס לאינטרנט לצורך לימודים או כדי למצוא דברים חשובים, זה קשה, כי משהו מהמשפחה קורא לי ואני עוזבת הכול וצריכה לעזור". תיאור זה משקף את הקושי של נשים בחברה מסורתית, המצפה מהן למלא תפקידים ביתיים מוגדרים. המשפחה מתקשה להכיל את היותן סטודנטיות הלומדות גם בבית וצריכות לגלוש באינטרנט לצורכי למידה, והן נדרשות למלא את חובותיהן המסורתיות לפני כל דבר אחר.

במהלך הראיונות עלתה גם המתייחסות לנושא של גלישה ברשתות החברתיות. ע' אמרה: "אני מעדיפה להשתמש באפליקציות של טיקטוק ואינסטגרם במכללה, כי כשאני באה הביתה לא מקובל לפתוח אפליקציה. אני גם לא מעלה תמונות ואני גם פוחדת שיצלמו אותי". סטודנטיות רבות ביטאו חשש מהעלאת תמונותיהן לרשתות החברתיות, דבר שעלול להוציא להן שם רע ואף עלול לחבל בחיפוש אחר בן זוג

לנישואין. אומנם מצד אחד המשפחה רוצה שהבנות ילמדו, יתקדמו ויתאימו עצמן למציאות המשתנה, אך מצד שני היא אינה מוכנה לוותר על התפקידים המסורתיים שהן ממלאות, ומצפה שיקפידו על הנורמות החברתיות, יבצעו את עבודות הבית וישמרו על שמן הטוב. אם כן, מהראיונות עולה כי ניסיונותיהן של הסטודנטיות להתאים עצמן לציפיות של החברה והמשפחה משפיעים על אופן השימוש שלהן באינטרנט וברשתות החברתיות ועל היקפו.

הסטודנטיות גם ביטאו בראיונות חששות לעסוק בנושאים פוליטיים ברשתות החברתיות. ל' ציינה: "לפעמים אני רוצה לשתף את כולם ולספר איך הרסו לשכנים שלי בכפר את הבית, אבל יש לי חוסר ביטחון".

עוד עולה מהממצאים כי יש הבדלים בין סוגי התכנים שמשתפות סטודנטיות המתגוררות ביישובים מוכרים וסטודנטיות מיישובים שאינם מוכרים. לדוגמה, 4.9% מהסטודנטיות הגרות בכפרים בלתי מוכרים שיתפו תכנים הקשורים לסוגיות פוליטיות, לעומת 0.6% בלבד בכפרים מוכרים; בנוגע לסוגיות חברתיות, ביישובים בלתי מוכרים 78% מהנבדקות שיתפו תכנים כאלה, לעומת 63% ביישובים מוכרים. לכאורה ישנה כאן סתירה - למרות החששות, הנבדקות משתפות תכנים מסוג זה ברשתות החברתיות. אולם, הסבר אפשרי הוא שנושאים פוליטיים או חברתיים מסוימים מעסיקים במידה רבה סטודנטיות המתגוררות בכפרים בלתי מוכרים, וכי קיימת אצלן מודעות עמוקה אליהם, מכיוון שהם נוגעים לחיי היום-יום שלהן. לדוגמה, המאבק על קרקעות ומחסור בתשתיות בא לידי ביטוי בכתיבה שלהן ברשתות החברתיות. נ', המתגוררת בכפר בלתי מוכר, סיפרה על חוויותיה בזמן מגפת הקורונה ועל ההתמודדות עם נושא התשתיות ויחס המדינה לכפר:

אני פעילה בפייסבוק - משתפת פוסטים, מעלה תמונות, כותבת על חויית הלמידה מרחוק והקושי עם התשתית. מספר פעמים העליתי תמונות בפייסבוק המראות כיצד אני מנסה להיכנס לאינטרנט ולא מצליחה. בנוסף, כתבתי בפוסט שסיימתי לאכול ארוחת בוקר ועבר ואני עדיין מנסה להתחבר לזום. הקורונה פתחה לנו את העיניים וחשפה את המציאות העגומה שבה אנו חיים; מצב זה ניתק אותי מהלימודים והשפיע עליי נפשית. לא הייתה לי שום דרך להתחבר ולתקשר עם העולם החיצוני במצב של סגר וריחוק חברתי. בהשוואה לשאר הסטודנטים הלומדים מהבית, שיש להם נגישות לאינטרנט, אני וסטודנטים נוספים נאלצים להתמודד עם המצב שאין לנו תשתיות ואין הכרה בכפרים שלנו. צריך שינוי מהממשלה עצמה. אם יכירו בכפרים שלנו הכרה מלאה, נעבור את הקשיים האלה, אבל בינתיים כל מה שאני מבקשת זה להתחבר לאינטרנט. בסופו של דבר אנו נאלצים לצאת ולסכן את עצמנו בזמן המגפה כדי לתקשר עם העולם החיצון.

גם ל' מדגישה את תחושת הזרות והאכזבה: "הרגשתי שאני לא כמו שאר האזרחים, אין לנו תשתיות וזכויות ובתקופת הקורונה זה פגע בציונים שלי. אני מאוכזבת וכועסת על היחס כלפינו". ציטוטים אלה מראים כי סטודנטיות מקבוצות מוחלשות חסרות את התנאים הבסיסיים הנדרשים ללמידה דיגיטלית - מסיבות של מעמד ויחסי כוח - ובעקבות זאת סובלות מירידה בהישגיהן, ולמעשה משלמות "קנס דיגיטלי" (Kaupp, 2012) (Online penalty).

אולם, לעומת החששות של רבות מהמשתתפות, כ-31% הצהירו כי אינן חוששות. נתון זה מלמד כי חלקן מרגישות בטוחות ואינן חוות לחץ מצד המשפחה או החברה. ח' סיפרה: "אני לא מפחדת, כי ההורים והמשפחה שלי מאמינים לי". ט' הוסיפה: "אני באה ממשפחה מודרנית. אצלנו הבנות יוצאות ללמוד ולעבוד, גם מחוץ ליישוב, ואף אחד מהמשפחה לא עושה בעיות". מדברים אלה עולה כי לתגובת המשפחה יש השפעה רבה על תחושת הביטחון של הסטודנטית.

גורמים התנהגותיים

82% מהנבדקות הסכימו עם ההיגד "העבודה עם האינטרנט מעוררת אצלי תחושת נוחות". המרואיינות סיפרו כיצד האינטרנט משרת אותן, וכך תרומתו לחייהן מעודדת אותן להמשיך ולהשתמש בו. מ' הסבירה: "למדתי לחפש יותר טוב וגם לקרוא הרבה בעברית. למשל, רציתי להסביר לילדים בבית הספר מה זה מחזור, ומצאתי באינטרנט חומר טוב שהשתמשת בו. אחר כך נכנסתי עם הילדים והם חיפשו באינטרנט גם על סוגים שונים של מחזור"; ה' הוסיפה: "בזמן הקורונה הייתי חייבת להשתמש באינטרנט, וזה היה ממש טוב, כי התנסיתי הרבה בחיפוש, ובחלק מהדברים שלמדתי אני משתמשת גם בלימודים שלי"; א' ציינה: "באינטרנט אני עוקבת אחרי זמרת מלבנון ועוד זמרות מהעולם הערבי. הוא מחבר אותנו לתרבות המוזיקלית הערבית". כלומר, המניעים של המרואיינות לגלישה באינטרנט הם רכישת ידע שיסייע בלימודים, הוראה ובידור. בעקבות ההתנסות ורכישת הידע, הן ממשיכות להשתמש באינטרנט ולהיעזר בו. הדבר תואם את הנחת היסוד של התאוריה החברתית-הקוגניטיבית של בנדורה, לפיה גורמים התנהגותיים מבוססים על חוויות - כאשר הפרט חווה שיפור או מרגיש שהשיג יתרון כלשהו בזכות עיסוק מסוים, עולה הסיכוי שהוא ירצה להמשיך בו גם בעתיד (Govindaraju, 2021).

סיכום

בעשורים האחרונים חלה התפתחות מואצת בתחום טכנולוגיות המידע והתקשורת, והן חדרו לכל תחום בחיינו. אולם, לצד ההזדמנויות הרבות הטמונות בשימוש בהן, צצו גם אתגרים רבים עבור קבוצות מוחלשות. במחקר הנוכחי הצגנו את האתגרים העיקריים ואת החסמים במרחב המקוון שאיתם מתמודדות סטודנטיות בדואיות - צעירות המשייכות לאחת הקבוצות המוחלשות ביותר בחברה הישראלית.

מחקרנו מצביע על כך שעל אף ההזדמנויות שטמונות בשימוש בטכנולוגיה לצורך העשרה, למידה וקידום צרכים חברתיים ואישיים, הסטודנטיות הבדואיות נתקלות באי־שוויון דיגיטלי בשל מגוון סיבות. בראש ובראשונה - החסם הפיזי, או הפער הדיגיטלי בגישה (ADD), הבא לידי ביטוי בקשיים בתשתיות ובנגישות לאינטרנט, ומגביל את יכולתן של הסטודנטיות לעשות באינטרנט שימוש רציף ואיכותי. רק לשליש מהסטודנטיות יש בביתן חיבור קווי לאינטרנט, והשאר מסתמכות על חיבור סלולרי או נט סטיק, שהוא איטי ומוגבל. כמו כן, רובן דיווחו כי ביישובי מגוריהן הקליטה הסלולרית חלקית או לא קיימת כלל. לאורך השנים סבלו הבדואים תושבי הנגב מאפליה שיתית, והדבר בא לידי ביטוי, בין השאר, בהיעדר תשתיות מתאימות, המקשה על חיבור יציב ומהיר לאינטרנט. העובדה שסטודנטיות בדואיות מגיעות ממרחב גיאוגרפי ודיגיטלי מוחלש מלכתחילה פוגעת ביכולתן להגיע להישגים ומרחיקה אותן מזירות מרכזיות בחברה; התוצאה היא הדרתן מתהליכים חברתיים, שכן בימינו יכולתו של הפרט להשתתפות פעילה בחברה תלויה בגישה לאינטרנט וגם במיומנותיו הדיגיטליות. ממצא זה מאשש את המודל של ואן דייק (van Dijk, 2005), לפיו אי־שוויון בחברה מייצר חלוקה לא שוויונית של משאבים, וחלוקה לא שוויונית של משאבים אינה מאפשרת גישה שוויונית לטמ"ת; גישה לא שוויונית לטמ"ת מביאה להשתתפות לא שוויונית בחברה; וזו מגבירה את האי־שוויון בין הקבוצות בחברה.

אך לא רק החסם הפיזי מגביל את השימוש באינטרנט בקרב הסטודנטיות הבדואיות, אלא גם חסמים חברתיים־תרבותיים ופוליטיים, אותם מכנה בנדורה (Bandura, 1986) "גורמים סביבתיים", אשר מונעים מהן להשתמש ברשת ובטכנולוגיה בצורה מקיפה וחופשית. בקרב הסטודנטיות הבדואיות נמצא מצד אחד תפיסה חיובית לגבי טכנולוגיה ויכולתה לקדם אותן באופן אישי, ומצד שני חשש משימוש לא נכון בטכנולוגיה ומהשלכותיו בחברה המסורתית והפטריוארכלית שבה הן חיות. חששות חברתיים ותרבותיים משפיעים על הרגלי השימוש של הסטודנטיות עד כדי כך שפחות ממחציתן פעילות ברשתות החברתיות, ומבין אלה - רובן הגדול בחרו להגדיר את החשבון כפרטי. ממצא זה משקף את המתח בין המודרניות למסורת בחברה

הבדואית. מחד גיסא, נורמות חברתיות מסורתיות ועקרונות תרבותיים מסוימים מנהלים את חיי החברה, ומאידך גיסא, תרבות האינטרנט מאפשרת ליחיד להתנהל לבדו - לצורך, ליצור, לרכוש ידע ולתקשר בחופשיות ובפתיחות, ובכך היא מאתגרת את כללי השבטיות והמסורת. דפוסי השימוש באינטרנט של הסטודנטיות הבדואיות, המסתכמים במקרים רבים בגלישה לצורכי לימודים או בידור, עשויים להעמיק את האישויון החברתי והתרבותי הקיים (Chundur, 2020). הגישה המוגבלת לטכנולוגיה והאוריינות הדיגיטלית המועטה עשויות להוביל להחרגתן מציבור הנהנים מיתרונות השימוש באינטרנט. לפיכך, אופני השימוש ברשת של אוכלוסיות שונות עשויים לחזק את מבני הכוח הקיימים, שכן מי שזוכים לגישה טובה יותר לטכנולוגיה ולמידע מסוגלים להפעיל מידה רבה יותר של השפעה ושליטה (Stiglitz, 2019).

הקשיים בגישה לטכנולוגיה ויכולת השימוש המוגבלת בה משפיעים לרעה על הסטודנטיות ברמת התוצאה. הן מתקשות לתקשר, להפיק מידע ולנצל את ההזדמנויות האקדמיות, הכלכליות והחברתיות הגלומות בטכנולוגיה. מצב זה מפחית את יכולתן להשתתף באופן פעיל בחברה ולהשפיע על תהליכים חברתיים וכלכליים, ובכך מחזק את האישויון החברתי והכלכלי ומעמיק את הפערים הקיימים בין קבוצות בחברה.

ברמה התאורטית, המחקר הנוכחי שופך אור על תופעת האישויון הדיגיטלי לא רק בהיבטים של מעמד סוציאקונומי ומוצא אתני, אלא גם בהיבט החברתי והפסיכולוגי, לפי התאוריה החברתית-קוגניטיבית של בנדורה (Bandura, 1986). ממצאינו מראים כיצד גורמים אישיים, סביבתיים והתנהגותיים הקשורים לגישה לאינטרנט ולשימוש בו משפיעים על האישויון הדיגיטלי בקרב סטודנטיות בדואיות בנגב. לממצאים אלו יש השלכות חברתיות ומעשיות על החברה הבדואית.

להלן כמה המלצות יישומיות, על בסיס ממצאי המחקר:

1. הגברת המודעות של מקבלי ההחלטות במוסדות השונים וברשויות השלטון כדי שיעלו לשיפור מצב התשתיות בנגב ויציעו תמיכה מתאימה לאוכלוסייה הבדואית.
2. יש חשיבות רבה להגברת המודעות של האוכלוסייה הבדואית בנגב לאפשרויות המגוונות הקיימות באינטרנט, במטרה לאפשר לה, ובפרט לנשים בדואיות, לנצל ולממש את היתרונות הגלומים בגישה לאינטרנט. נוסף על כך, חיוני להקנות לנשים מיומנויות דיגיטליות לשימוש נכון ומושכל ברשת, שגם יחזקו את תחושת הביטחון שלהן בגלישה באינטרנט, מתוך הבנה כי כלים אלו יתרמו להתפתחותן ולמוביליות החברתית שלהן.
3. הקמת צוותי תקשוב שיחנכו את האוכלוסייה הבדואית בנגב בכל הנוגע לדפוסי עבודה במרחב הדיגיטלי ולסכנות הטמונות בו. זאת, באמצעות הכשרה לשימוש

מושכל באינטרנט וברשתות החברתיות למען קידום היבטים שונים בחיים האישיים, החברתיים והמקצועיים של המשתמשים.

לסיכום, במחקר הנוכחי עלו מגוון ממצאים הקשורים לגישה לאינטרנט ולרשתות החברתיות ולשימוש בהם בקרב סטודנטיות בדואיות, כולל תפיסותיהן וחששותיהן ביחס אליהם. עם זאת, לא נבחנו הבדלים בין גברים לנשים או בין קבוצות גיל שונות בחברה הבדואית; לשם כך יש צורך במחקר המשך מקיף, שיבחן את האישוויון הדיגיטלי באוכלוסייה הבדואית ואת ההשפעה ארוכת הטווח של הבדלים אלו.

רשימת המקורות

אבו סעד, א' וחאג' יחיא, נ' (2021). **החסמים העומדים בפני החברה הבדואית בנגב**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/34400>

אבו-קשק, ה' (2020). **ילידים דיגיטליים ומהגרים דיגיטליים בחברה הערבית**. איגוד האינטרנט הישראלי. <https://www.isoc.org.il/public-action/digital-gap/arabic-guide/culture-1>

אבו-קשק, ה', לב-און, א' ושטיינפלד, נ' (2022). **אוריינות דיגיטלית בחברה הערבית והשפעות ההשתתפות בתוכנית להב"ה בטווח הקצר והארוך**. קשר, 58, 140-162.

אבו-קשק, ה' ומנדלס, י' (2020). **מנסים להתחבר: פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה**. המכללה האקדמית ספיר ומכון מופ"ת. <https://bit.ly/3m9rrpB>

אלמסי, א' ורוייסבלאי, א' (2020). **אוכלוסיית הבדואים בנגב: מבחר נתונים**. הכנסת - מרכז המחקר והמידע.

בר-זוהר, ב' ויוספסברג בן-יהושע, ל' (2021). **פערים דיגיטליים במערכת ההשכלה הגבוהה**. מכון מופ"ת.

טמיר, מ' וגונטובניק, ג' (2017). **אתגר המציאות של הקהילה הבדואית בנגב: הכרה בתורת ההכרה. בתוך ר' זריק וא' סבן (עורכים), משפט, מיעוט וסכסוך לאומי (עמ' 429-478)**. אוניברסיטת תל אביב.

יהל, ח' ואברע'גאג', ע' (2021). **שבטיות, דת ומדינה בחברה הבדואית בנגב: בין שימור לשינוי**. עדכן אסטרטגי, 2(24), 44-56. https://www.inss.org.il/he/strategic_assessment/ /tribes-religion-and-state

לוי, ד' וכאהן-סטרבצ'ינסקי, פ' (2018). **שילוב בדואים בהשכלה גבוהה: הערכת הפיילוט "שער לאקדמיה" במכללה האקדמית ספיר**. מאיירס-ג'וינט-ברוקדיל. https://brookdale.jdc.org.il/wp-content/uploads/2018/02/Heb_Report_791_18_updated.pdf

- מנדלס, י' (2024). מחוברים אבל (לא) שווים: פערים דיגיטליים, תשתיות, שימושים ומוגנות ברשת בחברה הערבית בישראל. איגוד האינטרנט הישראלי. <https://bit.ly/4cfTxta>
- סולומוביץ, ל', אבו סעד, א', אלעטאונה, א' ושוקטי, ל' (2024). היום שאחרי הקורונה: אתגרים ותובנות מלמידה מתוקשבת של סטודנטים בדואים במהלך הגל הראשון של מגיפת הקורונה. מכון מופ"ת.
- תירוש, א', כהן, ד', ברלין, ב', לוי-כובשי, א' וסומך, ס' (2023). דפוסי תעסוקה וחסמים לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית מחקר הערכה מסכמת. מאירס ג'וינט ברוקדייל. <https://did.li/5W35q>
- שקדי, א' (2010). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום. אוניברסיטת תל אביב.
- Abu-Rabia-Queder, S., & Karplus, Y. (2013). Regendering space and reconstructing identity: Bedouin women's translocal mobility into Israeli-Jewish institutions of higher education. *Gender, Place & Culture*, 20(4), 470–486.
- Abu-Kaf, G., Schejter, A., & Abu-Jaffar, M. (2019). The Bedouin divide. *Telecommunications Policy*, 43(7), 101810.
- Acilar, A., & Sæbø, Ø. (2023). Towards understanding the gender digital divide: A systematic literature review. *Global Knowledge, Memory and Communication*, 72(3), 233–249.
- Alhuzail, N. A. (2021). The social representation of the Bedouin woman. *Women's Studies International Forum*, 86, 102474.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice Hall.
- Ben-Asher, S., Gottlieb, E. E., & Alsraiha, K. (2022). Multiple identities: Young Bedouin professionals challenging their socio-cultural Representations. *Social Identities*, 28(6), 747–765.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Chundur, S. (2020). Digital justice: Reflections on a community-based research project. *The Journal of Community Informatics*, 16, 118–140.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage.
- de Bruijn, M., Zhang, Q., Abu-Kishk, H., Butt, B., Hashimshony-Yafa, N., Sternberg, T., & Pas, A. (2022). Drylands connected: Mobile communication and changing power positions in (nomadic) pastoral societies. In A. Garcia, T. Haller, H. Van Dijk, C. Samimi & J. Warner (Eds.), *Drylands facing change interventions, investments and identities* (pp. 193–211). Routledge.

- Govindaraju, V. (2021). A review of social cognitive theory from the perspective of interpersonal communication. *Multicultural Education*, 7(12), 1–5.
- Greene, J. C. (2007). *Mixed methods in social inquiry* (Vol. 9). John Wiley & Sons.
- Hargittai, E. (2003). The digital divide and what to do about it. In D. C. Jones (Ed.), *New economy handbook* (pp. 822–841). Academic Press.
- Hargittai, E. (2022). *Digital Inequality and COVID-19 Knowledge*. Available at SSRN 4208524.
- Hargittai, E., & Hinnant, A. (2008). Digital inequality: Differences in young adults' use of the Internet. *Communication Research*, 35(5), 602–621.
- Hargittai, E., & Shaw, A. (2015). Mind the skills gap: The role of Internet know-how and gender in differentiated contributions to Wikipedia. *Information, Communication & Society*, 18(4), 424–442.
- Helsper, E. J., & van Deursen, A. J. (2017). Do the rich get digitally richer? Quantity and quality of support for digital engagement. *Information, Communication & Society*, 20(5), 700–714.
- Kaupp, R. (2012). Online penalty: The impact of online instruction on the Latino-White achievement gap. *Journal of Applied Research in the Community College*, 19, 8–16.
- Lev-On, A., Abu-Kishk, H., & Steinfeld, N. (2022). Joining and gaining knowledge from digital literacy courses: How perceptions of Internet and technology outweigh socio-demographic factors. *Media and Communication*, 10(4), 347–356.
- Meir, A., & Gekker, M. (2011). Gendered space, power relationships and domestic planning and design among displaced Israeli Bedouin. *Women's Studies International Forum*, 34(3), 232–241.
- Mesch, G., Talmud, I., & Kolobov, T. (2013). Explaining digital inequalities in Israel: Juxtaposing the conflict and cultural perspectives. In M. Ragnedda & G. W. Muschert (Eds.), *The digital divide* (pp. 222–236). Routledge.
- Nguyen, M. H., Hargittai, E., & Marler, W. (2021). Digital inequality in communication during a time of physical distancing: The case of COVID-19. *Computers in Human Behavior*, 120, 106717.
- Partridge, H. L. (2004). *Developing a human perspective to the digital divide in the 'smart city'*. Paper presented at the Australian Library and Information Association Biennial Conference.

- Ragnedda, M. (2017). *The third digital divide: A Webrian approach to digital inequalities*. Routledge.
- Rafaeli, S., Leck, E., Albo, Y., Oppenheim, Y., & Getz, D. (2018). An innovative approach for measuring the digital divide in Israel: Digital trace data as means for formulating policy guidelines. *Samuel Neaman Institute for National Policy Research*.
- Robinson, L., Cotten, S. R., Ono, H., Quan-Haase, A., Mesch, G., Chen, W., Schulz, J., Hale, T. M., & Stern, M. J. (2015). Digital inequalities and why they matter. *Information, Communication & Society, 18*(5), 569–582.
- Scheerder, A., van Deursen, A., & van Dijk, J. (2017). Determinants of Internet skills, uses and outcomes: A systematic review of the second-and third-level digital divide. *Telematics and Informatics, 34*(8), 1607–1624.
- Schejter, A., Beh-Harush, O., & Tirosh, N. (2018). "Nothing is ever truly new": The persisting Digital Exclusion in Israel, 2002–2013. In M. Ragnedda & B. Mutsvauro (Eds.), *Digital inclusion: An international comparative analysis* (pp. 147–166). Lexington.
- Schejter, A., Shomron, B., Abu Jafar, M., Abu-Kaf, G., Mendels, J., Mola, S., Shacham, S., Al Sharha, A., & Tirosh, N. (2023). *Digital capabilities: ICT adoption in marginalized communities in Israel and the West Bank*. Springer.
- Shorten, A., & Smith, J. (2017). Mixed methods research: expanding the evidence base. *Evidence-Based Nursing, 20*(3), 74–75.
- Stiglitz, J. (2019). *People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent*. Penguin UK.
- van Deursen, A. J., & van Dijk, J. A. (2019). The first-level digital divide shifts from inequalities in physical access to inequalities in material access. *New Media & Society, 21*(2), 354–375.
- van de Werfhorst, H. G., Kessenich, E., & Geven, S. (2022). The digital divide in online education: Inequality in digital readiness of students and schools. *Computers and Education Open, 3*, 100100.
- van Dijk, J. A. (2005). *The deepening divide: Inequality in the information society*. Sage.
- van Dijk, J. A. (2017). Digital divide: Impact of access. *The international encyclopedia of media effects*. <https://doi.org/10.1002/9781118783764.wbieme0043>
- van Dijk, J.A. (2020). *The digital divide*. Polity
- van Laar, E., van Deursen, A. J., van Dijk, J. A., & de Haan, J. (2017). The relation between 21st-century skills and digital skills: A systematic literature review. *Computers in Human Behavior, 72*, 577–588.